

LISZKA JÓZSEF

Áthallások

Gondolatok Wolfgang Brückner legutóbbi könyve kapcsán

A néprajz szerepéről a német nemzetiszocialista politikában (és fordítva: a nemzetiszocializmus szerepéről a német néprajz alakulásában) a modern német tudománytörténeti áttekintéseknek köszönhetően mára meglehetősen árnyaltak lehetnek az ismereteink. Tudatosan csak egy példát emelek ki (hiszen jelen írás nem tudománytörténeti szemle, hanem egy konkrét könyvről¹ kapcsolatos reflexió kíván lenni), ami egyszerűen csak érzékelteti a témáról állandóan szókimondóbbá váló német szaktudományos álláspontok finomodását, változását. Ingeborg Weber-Kellermann tudománytörténeti áttekintése 1969-ben látott napvilágot,² majd egyik tanítványával, Andreas C. Bimmerrel, a német néprajzban beállt általános szemléleti és strukturális változásoktól is ösztönözve, közösen dolgozta azt át és jelentette meg 1985-ben.³ Később, immár Weber-Kellermann 1993-ban bekövetkezett halála után, egy másik tanítvány, aki egyszerűen a Weber-Kellermann-hagyaték gondozója a marburgi egyetemen, Siegfried Becker is csatlakozott, s a harmadik kiadás, „teljes mértékben átdolgozott és aktualizált” formában, 2003-ban került a nyilvánosság elé.⁴ Amennyiben a három kiadás megfelelő, tehát a nemzetiszocialista korszakkal foglalkozó fejezeteit⁵ összevetjük, finom, de határozott elmozdulást érzékelhetünk, ami nyilvánvaló, hogy a kutatási eredmények

-
- 1 Brückner, Wolfgang: *Das Jahr 1938 in der deutschsprachigen Volkskunde. Meinungshegemonien des gedruckten Wortes*. Münster–New York, Waxmann, 2020, 205 p. ISBN 978-3-8309-4203-0
 - 2 Weber-Kellermann, Ingeborg: *Deutsche Volkskunde zwischen Germanistik und Sozialwissenschaften*. Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1969.
 - 3 Weber-Kellermann, Ingeborg–Bimmer, Andreas C.: *Einführung in die Volkskunde/Europäische Ethnologie. Eine Wissenschaftsgeschichte*. 2., erw. u. erg. Aufl. von „Deutsche Volkskunde zwischen Germanistik und Sozialwissenschaften”. Stuttgart, Verlag J. B. Metzler, 1985.
 - 4 Weber-Kellermann, Ingeborg–Bimmer, Andreas C.–Becker, Siegfried: *Einführung in die Volkskunde/Europäische Ethnologie. Eine Wissenschaftsgeschichte*. 3. vollständig überarbeitete und aktualisierte Auflage. Stuttgart–Weimar, Verlag J. B. Metzler, 2003.
 - 5 Nota bene: nem lenne érdektelen és (akár magyar szempontból is) tanulság nélkül való az előzményekről, például Wilhelm Riehl szerepe megítélésének fokozatos változásait is görcső alá venni. Ez viszont már messze túlmutat jelen írás keretein.

folyamatos ismertté válásával, no meg bizonyos korábbi szereplők lassú távoztával is magyarázható.

Ingeborg Weber-Kellermann fentebb érintett, első, háború utáni (1969) tudománytörténeti áttekintését aztán egy sor kézikönyv, „bevezetés”, tanulmány követte, amelyek a nemzetiszocialista időszak néprajzának, „népi” ideológiájának a kérdéseiben is állást foglaltak, sokszerzős tanulmánykötetek, néprajzi kongresszusok sora foglalkozott a problematikával, de alighanem az egyik legnagyobb hatású munka a Wolfgang Jacobeit, Hannjost Lixfeld és Olaf Bockhorn által, James R. Dow közreműködésével szerkesztett, 1994-ben megjelent, *Völkische Wissenschaft* című tanulmánygyűjtemény⁶ volt, aminek Hoffmann Tamás tollából,⁷ sajnos, kellőképpen nem értékelt⁸ magyar recepciója is akadt.

Az idén kilencvenedik életévét betöltött Wolfgang Brückner, a würzburgi egyetem emeritus professzora, afféle *kávéházi szegleten magamagát meglepő* formában, születésnapjára önjárandékként írta meg a korábbi gyűjtései, jegyzetelgetései alapján formába öntött, a nemzetiszocialista berendezkedés egy meghatározó esztendeje, 1938 köré csoportosítva a náci propaganda s a néprajznak abban betöltött szerepét ábrázoló kis könyvecskéjét.⁹

Maga a könyv öt nagyobb fejezetre tagolódik, amelyek segítségével az olvasó fokozatosan közelíthet a náci masinéria működési mechanizmusainak egyre apróbb részleteihez. Miközben a kötet egész mondanivalója voltaképpen Matthes Ziegler (1911–1992) evangélikus teológus, majd az egyik legbefolyásosabb nemzetiszocialista véleményformáló alakja, tevékenysége köré szerveződik, van egy (nem is annyira) rejtett szólama, mégpedig Richard Beitzl (1900–1982) kapcsolódó tevékenységének a nyomon követése. És ezt, a könyvön végighúzó bűvópatakat felfedezve jövök rá, hogy számomra nem is ez a

6 Jacobeit, Wolfgang–Lixfeld, Hannjost–Bockhorn, Olaf–Dow, James R. (szerk.): *Völkische Wissenschaft. Gestalten und Tendenzen der deutschen und österreichischen Volkskunde in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 1994. A „völkisch” magyar megfelelője szó szerint népi, népies, de a német szóhasználatban teljesen átpolitizált és a nemzetiszocialista ideológiához köthető fogalom. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a magyar „népi” teljesen rendben volna, de vele kapcsolatban jelentős visszhangot kiváltó, valóban hatásos, a magyar néprajz fősodrárt számottevően befolyásoló ellenvetésekről nem tudok.

7 Hoffmann Tamás: Barna vagy fekete? Néprajzi elméletek német nyelven. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 19 (1998), 9–26. p.

8 Keményfi Róbert vonatkozó munkái, azt hiszem, inkább üde kivételnek tekinthetők. Most csak kettőt említek. Keményfi Róbert: A szakrális táj jelentése, keletkezése, „barna háttere”. In A. Gergely András–Papp Richárd (szerk.): *A szakralitás arcai*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2007, 179–199. p.; Uő.: Nehéz örökség. Az SS szerepének emlékezete a magyar etnikai térképezés történetében. *Regio*, 21, 2010/4, 3–32. p.

9 A témában természetesen nem ez az első jelentkezése a mai német néprajz egyik doyenjének. Most talán elég lesz mindössze egy kötetére utalni az életműsorozat darabjai közül. Brückner, Wolfgang: *Wissenschafts- und Institutionsgeschichte der Volkskunde*. Würzburg, Bayerische Blätter für Volkskunde, 2000. Különösen: 273–407. p.

fickó, nem Matthes Ziegler alakja az izgalmas, noha maga a szerző, Wolfgang Brückner, az előszóban azt mondja, a könyv címe lehetne valami olyasmi is, hogy *Matthes Ziegler és holdudvara*. Ám végső soron ő egy érdektelen, puhatestű perцемberke, aki nagy valószínűséggel a pártkarrier miatt hagyja abba teológiai tanulmányait, még keresztnévet is változtat, majd miután a párt kicsúszik a lába alól, a második világháború után visszatér az (evangélikus) egyház kebelébe (és az vissza is fogadja!), megint nevet változtat,¹⁰ és lelkesként él még csaknem fél évszázadon át. Szóval ilyen kreatúrák vannak, ilyeneket ismerünk (akár személyesen is), nyugodjunk meg: ilyenek lesznek a jövőben is, ezekről az alakokról tulajdonképpen nincs is mit mondanom. Jóval érdekesebb a könyv egyik, fentebb említett mellékszereplője, Richard Beitzl alakja és egyénisége. Némi túlzással lehetne őt afféle höfgeni alkatnak nevezni. Aki naiv (vagy nem?), mindenesetre a szakmája érdekében fokozatosan és folyamatosan apró engedményeket tesz, feszül a húr, s az lesz majd az érdekes, hogy az utolsó pillanatban hogyan dönt. Hagyja-e magát bedarálni a hatalom által, vagy ellenáll, ha belepusztul is? Beitzl végső soron egyik sem, de ne szaladjunk a dolgok elébe...

Az 1938-as kulcsesztenő kiválasztását Wolfgang Brückner szerint az indokolja, hogy az 1933 óta „felfutó” náci ideológiai masinéria ekkor érte el csúcspontját (államilag megszervezett pogromok, „kristályéjszaka”, Ausztria és a Szudéta-vidék annektálása, Csehszlovákia szétverése, Csehország megszállása, a „népi rádióvevő” mint a propaganda egyik hathatós eszköze bevezetése stb.), majd ennek eredményei „futottak ki”, illetve fokozatosan veszítették el lábuk alól a talajt a negyvenes évek közepéig. Ezt az ívet modellálja Matthes Ziegler pályafutása is azzal, hogy a háború utáni létezéséről hosszú ideig szinte semmit nem tudott a kutatás. De erről később...

Értelemszerűen, mind Brückner könyve, mind Richard Beitzl szempontjából a történet korábban kezdődik, nem 1938-ban. Ahogy Beitzl egy emlékezésében leírja,¹¹ 1936-ban, amikor (teszem hozzá) ő már habilitált egyetemi tanárként a berlini egyetem professzora (és nem mellesleg a *Német Néprajzi Atlasz* munkálati során óriási tapasztalatokra szert tett, elismert szakember) volt, egy kollégája, Wilhelm Hansen (1911–1986)¹² felkérte őt egy készülő reprezentatív német néprajzi szintézis¹³ munkatársá-

10 Valahogy jellemzi a név a viselőjét is. Ziegler 1933 előtt Johannes Matthäus Ziegler néven volt ismert, majd ezt követően keresztnévét Matthesre változtatta, hogy aztán a háború után ismét Matthäus Ziegler néven tevékenykedjen.

11 Beitzl, Richard: Wie das Roman Angelika entstand. *Internationale Bodensee-Zeitschrift* 3, 1954/6, 84–86. p. Idézi Brückner 2020, 60–62. p.

12 Jellemző, hogy a német Wikipédia szócikke alapján az 1911-ben született Hansen pályafutását a második világháború után kezdte. Azt megelőzően semmi nem történt vele. Lásd: [https://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Hansen_\(Museumsleiter\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Hansen_(Museumsleiter)) [utolsó letöltés: 2020. 10. 30.]

13 Hansen, Wilhelm: *Das deutsche Bauerntum. Seine Geschichte und Kultur 1–2*. Berlin-Schöneberg, Verlag J. Hermann Niermann [1938].

nak. Az előkészületi munkák meg is indultak, majd az 1935/36-os akadémiai év szemeszterében Hansen egy megbeszélésre invitálta Beitlt. A vendéglátó zakóhajtókáján volt pártjelvény, az övé nem, emlékszik vissza Beitl. Aztán a kolléga közölte vele, hogy rendkívül sajnálja, de az anyagi körülmények, meg a megszorítások, meg stb. miatt be kell szüntetniük az együttműködést. Beitl megértve a jelzést, 1936 kora tavaszán fölmondott Berlinben az egyetemen, visszahúzódott a feleségéhez és gyerekeihez, ahogy Brückner írja, majd megírta első nagyszerű regényét, az *Angelikát*.¹⁴ Persze nem csak szépirodalommal foglalkozhatott ebben az időben, hiszen ugyanekkor jelent meg néprajzi kisenciklopédiájának első kiadása,¹⁵ illetve lassan elkezdhetett dolgozni a *Német néprajz* második kiadásán¹⁶ is, aminek előszavában köszönetet mond az olvasóknak, akiknek érdeklődése nélkül ez nem jöhetett volna létre. Az első kiadás nyomán beküldött számos adatért is hálás, amelyek nemcsak a Német Birodalom területéről, hanem a Bánátból, Brazíliából, Dél-Afrikából és a németiség egyéb „előretolt helyőrségeiből” (!) érkeztek. Az előszót 1938. július 5-re keltezi. Ez a dátum a következők miatt érdekes.

Az ún. Rosenberg-hivatal¹⁷ keretében egy, a párt (NSDAP) ideológiai irányvonalát követő *Magas Iskola* („Hohe Schule”¹⁸) megalapozását is szolgáló néprajzi vezérfonalat készítettek Matthes Ziegler irányítása alatt, aminek része volt egy (nem vacakolva holmi *kurzíválásokkal*), az *ajánlott* és az *elutasítandó* néprajzi művek listája.¹⁹ Az utóbbi kategóriába a liberalizmussal,²⁰ konfesszionalizmussal,²¹ konjunkturalizmussal²² jelle-

14 Beitl, Richard: *Angelika. Ein Roman aus dem Montafon*. Berlin, G. Grotesche Verlagsbuchhandlung, 1941.

15 Beitl, Richard: *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. Leipzig, Alfred Kröner Verlag, 1936. A kiadvány azóta is a német néprajz egy sokat forgatott kézikönyve. Nekem a harmadik kiadás van meg. Beitl, Richard–Beitl, Klaus: *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. 3. Auflage neu bearbeitet von Richard Beitl unter Mitarbeit von Klaus Beitl. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag 1974.

16 Beitl, Richard: *Deutsche Volkskunde*. 2. Auflage. Berlin, Deutsche Buchgemeinschaft, 1933.

17 Alfred Rosenberg (1893–1946) Hitler fő ideológusa, akinek hatalomra jutása után a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (= Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei, NSDAP) Külpolitikai Hivatalának (APA) vezetője és 1934-től mint „vezéri meghatalmazott” (*Der Beauftragte des Führers: DBFU*) szellemi, világnézeti, oktatási és nevelési felelőse, egyidejűleg (vagy egymást követően) több politikai hivatal, intézmény vezetője is volt, ezért a Rosenberg-hivatal („Amt Rosenberg”) meglehetősen kontúrtales. Jelen esetben ez utóbbihoz tartozó tevékenységi köréről van szó, amelynek keretében Matthes Ziegler a világnézeti információk hivatalának vezetésével, s azon belül a Német Néprajzi Munkacsoport (*Arbeitsgemeinschaft für Deutsche Volkskunde*) vezetése révén elsősorban a néprajzi kérdések tartoztak a hatáskörébe.

18 Nem „Hochschule” (= főiskola) tehát, hanem magyarra alighanem *Magas Iskolának* fordítandó képzési forma, aminek központi tárgyai az őstörténet, fajismeret és a néprajz voltak.

19 *Deutsche Volkskunde im Schrifttum. Ein Leitfaden für die Schulungs- und Erziehungsarbeit der NSDAP*. Berlin,: Zentralverl. der NSDAP, 1938, 152 p.

20 Alapvetően az addigi akadémiai, polgári tudományosság értendő alatta.

mezzetők, illetve a „világnézeti vonalat” nélkülözők²³ tartoztak. Láthatjuk, hogy a „támogatandók” kategóriájában valóban csak azok maradhattak, akik meggyőződésből vagy megzsarolva, illetve tessék-lássékból, érdekből, de „őszintén” és hangosan képviselték (és dicsőítették) a párt ideológiáját. Noha már jóval az 1933-as goebbelsi könyvégetés után vagyunk, mégsem akadt (vagy éppen e miatt nem akadt?) egyetlen ember sem, aki szembe mert (akart?) volna fordulni ezzel a megalázó és kirekesztő listázással. Illetve egy mégis. Éppen Richard Beitzl, akinek hagyatékából, fia, a Bécsben élő Klaus Beitzl jóvoltából nyilvánosságra került egy „szigorúan bizalmas”, 1938 júniusára keltezett állásfoglalás,²⁴ amelyből Brückner kiadósan idéz. Beitzl úgy látja (legalábbis Wolfgang Brückner interpretációjában), hogy a „vezérfonalnak” két küldetése lehetett: 1. a Rosenberg-hivatal akkor még ismeretlen Német Néprajzi Munkacsoportjára való figyelemfelkeltés, és 2. egy valóságos tiltólista (index) elkészítése. A dokumentum készítőinek (a „tudatlan és rosszindulatú illetékteleneknek”) legfőképp ítéleteik „visszataszító banalitását, tartalmatlanságát és frázisait”, valamint a skandináv, cseh, osztrák és svájci kollégák semmibe vételét utasítja vissza Beitzl.

Richard Beitzl kiállításának nyilván inkább utólagos erkölcsi értéke van, nem pedig a maga idejében aprópénzre váltható értelme.²⁵ Személyes „érintettség” is készíthette vitairata megírásában, hiszen az 1936 óta könyvsikernek számító német néprajzi kisenciklopédiáját a *Germania* című lap recenzense már 1937-ben a „használatra nem ajánlott” kategóriába sorolta. Közben a fentebb már említett *Német néprajz* második kiadásának előszavában, néhány héttel később „német előretolt helyőrségeket” emleget. Életrajzaiból ez nem teljesen világos, de úgy tűnik, hogy ekkoriban megkapta a katonai behívót, s ezt követően 1945-ben ausztriai szülővárosában, Schrunsban bukkan föl ismét, ahol afféle népművelőként (kulturális referensként) élt élete végéig. Fia, Klaus Beitzl (*1929) és unokája, Matthias Beitzl (*1967) is néprajzkutatók. Ő a háború után néprajzzal alig foglalkozott. Írt néhány regényt, verseskötete jelent meg...

Még mielőtt egy rövid bekezdés erejéig mégiscsak visszatérnék a „főszereplő”, Matthes Ziegler személyéhez, fölvetődik a kérdés: fél évtizeddel a hírhedt könyvégetések, feketelisták készítése után, a Német Nemzetiszocialista Munkáspárt hatalmának tetőfokán vajon mi értelme volt még „ajánlott” és „nem ajánlott” könyvlistákat készíteni? Hiszen ekkorra már a német értelmiség java emigrációban, ellenzék az országban

-
- 21 Az egyházi vallástudományi tanulmányok, az „egyházi hamisítótevékenység” értendő alatta.
 22 Az a formailag, szóhasználatilag ugyan nemzetiszocialistának beállított írásbeliség, amiből azonban hiányzik az „igazi nemzetiszocialista ideológia”.
 23 Az olyan szövegek, amelyek semmilyen politikai, világnézeti véleményt nem képviselnek.
 24 Beitzl, Richard: *Allgemeine Bemerkungen zu der Broschüre Deutsche Volkskunde im Schrifttum*. Kézirat a szerző (R. B.) hagyatékában.
 25 Beitzl a „népiesség” („völkisch”) kérdését, Brückner szerint naiv jóindulatúsággal kezelte, s nyilván nem tudott a háttérben meghúzódó, Rosenberg és Himmler közti belső hatalmi harcról, ami ugyancsak nem maradt nyom nélkül a szóban forgó brosúrában sem.

(legalábbis nyilvánosan) meg már nem is volt. Brückner, amikor könyvében a kiadási politikáról, a könyvkiadók színeváltozásairól beszél, említi, hogy a könyvszakma, hogy fennmaradjon (gazdasági érdek!), gyakran átvette a náci frazeológiát (lásd Beitz előszavát!). Meglegyintette tehát őket a nemzetiszocialista eszmék szele még akkor is, ha ők maguk nem voltak nemzetiszocialisták. Az ilyen, az ősi germán gyökereket boncolgató, a tősgyökeres helyi kultúrákat (hamisan persze) bemutató könyvek iránt ugyanis óriási lett a kereslet, tehát már csak üzleti érdekből is bekerült a könyvekbe, illetve fölkerültek a címlapra az „új idők” zsargonja és szlogenjei. Nos, ezek ellen a kiadványok ellen alighanem formai kifogásokat nem tudván emelni, efféle listázással próbálták őket ellehetetleníteni a hatalom? Az a nagy kérdés persze, hogy abban az időben vacakoltak-e még holmi formai kérdésekkel? Az igen kapós néprajzi könyvek vásárlói általában nem magánszemélyek, hanem egyesületek, intézmények (iskolák, könyvtárak) voltak. Hogy ők mit rendeltek, mit volt *ajánlatos* rendelni, pedig már üzleti szempontból sem volt mindegy, hiszen a német piac óriási! Számukra viszont az ilyen ajánlások mindenesetre többé-kevésbé kötelező érvényűek lehetek.

Aztán hosszabb lejáratú értelmük is lehetett az ilyen listáknak. „Citációs kartellek” mindig is léteztek, s ezek nem is okvetlen könyvek listázása mentén működnek, hanem az emberek fejében, illetve bizonyos (sokszor ki nem mondott, talán egyénenként nem is tudatosított) véd- és dacszövetségek formájában nyilvánulnak meg. „XY-t komoly tudós ember nem idézi”. Ismerős, ugye?

És akkor még térjünk vissza egy gondolat erejéig Zieglerhez! Ingeborg Weber-Kellermann fentebb már idézett munkájában ugyan említi őt, de neve után csak annyit jegyez meg zárójelben, talán születési helyre utalva, hogy Odenwald (77. p.). A könyv második kiadásában a születési hely (Odenwald) mellett már év is van, de mindkettő helytelenül, 1909 (103. p.). Majd, nyilván Wolfgang Brückner korábbi kutatási eredményeinek is köszönhetően a harmadik kiadásba immár nemcsak a helyes születési év (1911), hanem az időközben bekövetkezett elhalálozás dátuma, 1992 is bekerült (123. p.) És ebben a mostani könyvben pedig Ziegler egész sunyi élete, meg az ahhoz asszisztáló társadalom is meztelenül áll előttünk.

Hoffmann Tamás fentebb már említett írásában az egyes színek politikai hovatarozás szerinti szimbolikáját is előhossa, mondván, hogy ezek sokszor nem is annyira régi-ek, illetve történetileg változóak lehetnek (a vörös például a katolikus egyház színe ugyanúgy lehet, mint egyes uralkodó királyi családoké vagy a munkásmozgalomé, és hát a narancssárga is... teszem hozzá). Német példák alapján állítja, hogy a barnából (nemzetiszocializmus) könnyű volt az átjárás a feketébe (nemzeti konzervativizmus, durvábban: maradiság). Átjárások (magyarán: köpönyegforgatások) persze minden korszakhatáron vannak, mindenféle irányba.

Az embernek Ziegler (nem példa nélkül való) története olvasása kapcsán egy szakállas vicc jut az eszébe. Kohn bácsi az ötvenes évek elején nézi, ahogy az egykori nyilasok elszánt arccal, a munkásosztály vörös zászlaját lobogtatva masíroznak egy május elsejei felvonuláson. Hiába, sóhajt fel, kis ország. Csak egy csöcselékünk van...

Alighanem a nagy országok esetében is hasonló a helyzet.

Brückner könyvében természetesen sokkal több minden van, mint amit itt vázlatosan elő sikerült adnom. Hiszen nagyon elgondolkoztató a korabeli német propagandáról, német sajtóról (azon belül természetesen annak néprajzi vonatkozásairól) rajzolt láttelele. 1938-ra a német sajtó, felvásárlással, megfélemlítéssel, betiltásokkal gyakorlatilag náci kézben volt, illetve befolyás alatt állt. Brückner azt is vizsgálja, hogy a pártideológia terjesztésében mily módon vettek részt néprajzosok, illetve, hogy a néprajz eredményeit (a legtöbbször inkább kvázieredményeit) milyen hatékonysággal és intenzitással használta fel (és ki) a náci propaganda. Mit mondjak? Egy néprajzosnak nem jó olvasmány. Illetve: nagyon is jó. Kötelező! Nem csoda, hogy a háború utáni német *néprajz* folyamatosan igyekszik megszabadulni a *néprajz* kifejezéstől. Éppen most zajlik Németországban egy össznépi (értsd: szakmán belüli) szavazás arról, hogy ezentúl minek nevezzék majd a Német *Néprajzi* Társaságot.